

ПРОБЛЕМА ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. В НАУКОВИХ ТВОРАХ УЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проблема дослідження добробуту людей в різні історичні епохи здавна є традиційною для історичної науки та однією з найбільш вагомих у бутті людської цивілізації. Вона є надзвичайно багатоаспектною, не є застиглою, змінюється в часі та залежно від регіонів і країн. Тому для її найбільш об'єктивного висвітлення необхідно широко залучати досягнення з різних галузей гуманітарного знання для ретельного аналізу крізь призму історичної ретроспективи. Саме такий підхід дає можливість найбільш повно висвітлити картину добробуту жителів України у минулому і вберегтися від необдуманих кроків у економічній політиці держави, які можуть спричинити соціальні катаклізми у майбутньому.

Один із талановитих російських дослідників кінця ХІХ ст. стверджував: «Історія найбезжалісніша з усіх богинь, вона направляє свою переможну колісницю по кучугурах трупів не лише на війні, а й під час «мирного» господарського розвитку, а ми на жаль настільки нерозумні, що не здатні набратися сміливості для досягнення справжніх успіхів до тих пір, поки не будемо вимушеними до того стражданнями, набагато важчими»¹. Як бачимо, розуміння необхідності копіткого вивчення економічного минулого значною мірою усвідомлювалось нашими попередниками.

Відомий науковець-економіст Дуглас Норт у своїй Нобелівській лекції стверджував, що «економічна історія вивчає функціонування економічних систем у часі. Дослідження у цій галузі не лише дозволяють по-новому поглянути на економіку минулого, але й сприяє розвитку економічної теорії, надаючи їй аналітичну схему, за допомогою якої можна краще зрозуміти економічну еволюцію»². На його думку: «Історія показує, що ідеї, ідеології, міфи, догми і стереотипи мають велике значення. Саме тому без правильного розуміння того, як вони еволюціонують, ми не можемо виробити концептуальний апарат для пояснення тих змін, які відбуваються у суспільстві»³.

Дещо інакше до розуміння історичного процесу підходить добре знаний сучасний російський учений Л.Гумільов, який стверджує, що в найширшому розумінні «Наука історія – це боротьба з часом»⁴. За його переконанням муза історії Кліо протистоїть богу часу Сатурну і завжди програє в цій боротьбі. Річ у тім, що людина як істота свідомо з певним світоглядом і системою цінностей розуміє плинність буття і неминучість своєї смерті. Саме тому вона намагається протистояти небуттю, реалізуючи себе у певних видах діяльності таким чином, щоб пам'ять про неї була якомога тривалішою. Вчений стверджує: «...невже розуміння себе і свого місця в світі – лише засіб для здобуття грошей? Ні, для багатьох достойних поваги людей – це мета! Історія – це пошук істини, адже свідчення давніх джерел заляпані брехнею, як смердючою грязюкою. Минуле тоді перестає бути реальним, коли його підмінюють вигадкою або спотворюють неповною передачею, чи обтяжують непотрібною мішурою безглузких подробиць. ... Самі на вигляд простенькі узагальнення вимагають душевного підйому і загострення почуттів, при яких думка плавиться і приймає нову форму, спочатку вражаючу, а згодом переконуючу відвертого читача»⁵.

Останні два десятиліття на фоні активізації державотворчих процесів в Україні значною мірою посилюється інтерес до минулого українського народу, прагнення більш глибоко пізнати та осмислити історичний поступ нашої Батьківщини у різні епохи. Одна з проблем, яка викликає сьогодні неоднозначні, суперечливі оцінки істориків та економістів – це добробут широких верств населення України, і зокрема в другій половині XIX – на початку XX ст. За нашим переконанням, необхідно критично підходити до ряду висновків, зроблених як у радянській, так і пострадянській історіографії з цієї проблеми, зваживши на те, що на першій відбивався тиск офіційної політичної ідеології. Крах тоталітарної системи в СРСР, що розпочався з 1980-х рр., а потім розпад самої держави поставили, як усіх науковців, так і істориків зокрема, перед необхідністю переглянути концептуальні положення в науці, підійти до них без ідеологічних озирань, спираючись на об'єктивні економічні закони розвитку людського суспільства. Саме тому не випадково велику увагу дослідників нині привертають соціально-економічні аспекти добробуту різних категорій населення українських земель.

Проблема добробуту широких верств населення на терені українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. завжди цікавили істориків і не лише їх. Річ у тім, що саме в цей період відбувалося завершення процесу первісного нагромадження капіталу, котрий надзвичайно болюче вплинув на добробут переважної більшості всіх категорій жителів України. Нині, в Українській державі відбуваються подібні процеси. Необхідно визнати, що оскільки зовнішніх джерел первісного нагромадження капіталу Україна як у розглядуваний нами період, так і нині, не мала, то накопичення капіталів у нашій країні відбувалося (і відбувається) виключно за рахунок визиску переважної більшості громадян, що у свою чергу негативно позначається на їх добробуті.

Визначаючи актуальність дослідження, необхідно відзначити, що в сучасних умовах 42,7% українців оцінюють економічний стан України як поганий, 31,3% - як дуже поганий, 19,6% - як задовільний, і лише 1,1% - як досить хороший, 5,3% не змогли відповісти. Про це свідчать результати опитування, проведеного компанією TNS у вересні 2011 р. в рамках національного щомісячного дослідження «Омнібус». Варто також відзначити, що 84% українців вважають, що економічне становище їхньої сім'ї значною мірою залежить у цілому від розвитку економіки країни, 8,2% - не згодні з цим твердженням, і 7,8% не змогли відповісти.

Загалом, згідно з рейтингом нещасливих країн в Європі, Україна по «індексу нещастя» посіла 10-е місце (з 38 країн), між Португалією (9-е) і Грецією (11-е), які наразі знаходяться на межі дефолту. Нагадаємо, у поточному році Україна піднялася з 89-го на 82-ге місце у щорічному рейтингу конкурентоспроможності економік Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), розташувавшись між Тринідадом і Тобаго (81) та Намібією (83). Фактично, вітчизняна економіка застрягла на рівні африканських країн⁶.

Сучасний український дослідник Л. Андрієнко, вивчаючи проблему визначення бідності в сучасній Україні, вимушений констатувати: «... спостерігаємо повернення села до епохи феодалізму, але здійснюване під барабанний бій «відродження сільського господарства на основі радикальних ринкових «реформ». ...Знедолений сільський батрак, що протягом десяти років поспіль не одержує за свою працю жодної платні, не в змозі второпати, хто і як порахував, що він отримує лише у 6 разів менше порівняно зі

своїм паном, який купається в багатстві. Проте це все за межами «мужицької арифметики». Таким чином, на запитання, «кому і як живеться в нинішній Україні», відповіді, підтверджені достовірними цифровими викладками, не може або не хоче дати ніхто. Схоже, що це питання складає таку саму державну таємницю, як і, приміром, відома «кольчужна справа». Але попри всю інформаційну утаємниченість, неможливо приховати всю страшну глибину злиденності переважної більшості суспільства, що спостерігається неозброєним оком. І все це відбувається на тлі теж кількісно не визначеного, але динамічно зростаючого майнового відриву панівної верхівки суспільства від статків самого суспільства. Отже, вістря дослідження й ліквідації витоків бідності в Україні має бути спрямоване на розкриття механізму дії цих сполучених неправедним чином судин»⁷.

Як засвідчують науковці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, у сучасних умовах катастрофічного погіршення добробуту широких верств населення в Україні розширене відтворення людського капіталу стало практично нереальним. У свою чергу такі тенденції призводять до зростання смертності, скорочення народжуваності та посилення еміграції населення України за кордон, що у свою чергу спричиняє до зростання «ефекту заміщення», коли на зміну вимираючому і виїжджаючому автохтонному населенню прибувають іммігранти з країн Сходу, займаючи їх життєвий простір⁸. За роки незалежності населення України скоротилось з 52,5 млн осіб. до 39,5 млн осіб. Причиною такого скорочення, безумовно, було і є катастрофічне погіршення добробуту переважної більшості громадян. Тим більше, що в нинішніх умовах у нашій державі бідність щорічно зростає не менш як на 5%.

Зважаючи на вищесказане, метою нашої наукової студії визначасмо необхідність ґрунтовного дослідження проблеми добробуту населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. у наукових творах учених Інституту історії України.

Оцінюючи ступінь теоретичної розробки поняття добробуту, необхідно звернути увагу на той факт, що науковці-попередники здійснили значний внесок в розробку суттєвого обґрунтування цієї категорії, про що ми повідомляли в наших попередніх роботах⁹. Разом з тим, на сучасному етапі добробут розуміють як

соціально-економічну категорію, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних та якісних показників, загальним обсягом споживчих благ та послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів та послуг, розмірами оплати праці, усупільненням фондів споживання, умовами праці, величиною робочого і вільного часу, житловими умовами та ін.¹⁰

На думку лауреата Нобелівської премії А.Сена добробут не можна вимірювати лише фінансовими категоріями, необхідно також враховувати умови життя. За такого підходу рівень добробуту залежить не від доходу, а від можливостей, які він відкриває. Наприклад, тисячі карбованців на ощадкнижці у жителя СРСР не підвищили його добробут, бо через дефіцит були відсутні можливості їх використання. Втім, можливості людини залежать не лише від ліквідності грошей, а й від здоров'я та освіти. Сен довів, що при вимірюванні добробуту на ці фактори варто звертати увагу¹¹.

Аналізуючи історіографію проблеми у творчій спадщині науковців Інституту історії України, слід звернути увагу на той факт, що на перший погляд вона видається досить значною і достатньою. Однак, прискіпливе вивчення наукових праць наших попередників наштовхує на думку, що в переважній більшості випадків дослідники вітчизняної історії лише побічно торкалися проблеми добробуту населення України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Так, монографія радянського дослідника Є. Власенка цілком і повністю присвячена грошовій реформі С.Ю. Вітте 1895–1897 рр. Загалом автор досить критично підходить до аналізу впливу цієї реформи на добробут широких верств населення в Україні. Однак, не зважаючи на тиск партійної ідеології, вчений вимушений був визнати, що «Росія вперше здійснила стабілізацію курсу нестійкої паперової валюти, вдало застосувавши девізну політику і валютну інтервенцію. Девізена політика¹² як метод впливу на вексельний курс практикувалась тією чи іншою мірою і раніше багатьма країнами, зокрема й Росією. Але історія не знала до того прикладів, коли таким способом була б досягнута настільки успішна стабілізація курсу паперової валюти, як у Росії в 1890-х рр. Їй вдалось витримати відносно стабільний курс паперового

рубля протягом майже чотирьох років. Звідси витікала ще одна особливість реформи – своєрідний рівень девальвації. ... Росія підіграла не кредитний рубль до золотого, а навпаки, золотий рубль до кредитного. Здійснена у Росії в 1895–1898 рр. стабілізація рубля стала зразком для інших капіталістичних країн¹³. Ретельно проаналізувавши монографію С.Власенка можна дійти висновку, що в умовах підйому 1890-х рр. система С.Ю. Вітте сприяла розвитку промисловості та залізничного будівництва, який зумовлював поліпшення добробуту широких верств населення підросійських земель України. Так, приміром, у Києві з цього часу розпочинається будівельна лихоманка по спорудженню прибуткових будинків. Істотних змін зазнав земельний ринок, адже завдяки запровадженню золотого стандарту кількість угод по купівлі-продажу землі в українських губерніях зросла у сотні разів. Це сприяло товаризації сільськогосподарського виробництва і зростанню промисловості. Крім того, поширення товарно-грошових відносин стимулювало зростання ефективного використання всіх ринкових ресурсів. Головним досягненням запровадження золотого монометалізму стала ліквідація інфляції, адже при вільному обміні паперових грошей на золото темпи зростання цін стали мінімальними.

Вагомий внесок у вивчення проблеми життєвого рівня робітників Правобережжя на початку ХХ ст. зробив відомий український історик Ф.Є.Лось («Революція 1905-1907 років на Україні» (К., 1955); «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба» (К., 1955); «Робітничий клас України в 1907-1913 роках» (К., 1962) та ін.). У цих працях учений детально досліджує проблеми руху заробітної плати, динаміку штрафів, умови найму, праці та проживання, рух цін на харчові продукти у Києві, стан страхування життя та здоров'я робітників, динаміку травматизму тощо.

Важливе значення для всебічного аналізу проблеми добробуту населення України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є наукова спадщина І.О. Гуржія. Так, досліджуючи селянську тематику, вчений опублікував брошуру «Селянський рух на Україні в 1856 р.» (К., 1956), в якій показав важке матеріальне становище сільського населення. Серед величезної наукової спадщини вченого найбільшу цінність становлять праці присвячені економічній історії України. Так, у монографії «Розвиток товарного вироб-

ництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)»(К., 1962) автор, використовуючи першоджерела та спеціальну історичну літературу, чи не вперше в історичній науці дослідив зростання промисловості і роль її у розвитку товарного виробництва в Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст., показав проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство, охарактеризував розвиток торгівлі в Україні і визначив місце цього краю у внутрішній і зовнішній торгівлі Російської імперії. Крім того, у цій студії на основі статистичних даних дослідник аналізує розвиток ярмаркової торгівлі, зростання чисельності сільських і міських базарів та соціально-економічний розвиток міст й розширення в них постійної торгівлі¹⁴.

Справжньою перлиною наукової творчості О.І Гуржія є праця «Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років XIX ст.» (К., 1968). Створена на основі широкого залучення архівних та друкованих документальних матеріалів, вона вперше в історичній науці детально висвітлює низку питань по розвитку народного господарства України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Росії. Велику увагу в книзі приділено українській внутрішній торгівлі, що була складовою частиною всеросійської, визначено місце України у зовнішній торгівлі Росії, досліджено питання розвитку транспорту в Україні і його значення в зміцненні економічних зв'язків як внутрішнього, так і зовнішнього ринків України зокрема, так і всієї Російської імперії у цілому. Крім того, значну увагу приділив автор вивченню зростання товарообігу та розширення експортно-імпорتنих операцій¹⁵. Загалом усі досліджувані І.О. Гуржієм процеси, так чи інакше, розкривали проблему добробуту різних верств населення України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Необхідно визнати, що для того, щоб писати про економічні закономірності ринкового господарювання в умовах тоталітарного режиму та безмежно всеохоплюючої комуністичної ідеології (коли лише слово «ринок» сприймався членами ЦК КПРС та більш дрібними партійними функціонерами як прояв дисидентства та «буржуазного націоналізму») авторові необхідно було мати неабияку громадянську мужність і відвагу. Адже будь-які наукові розробки у цій царині жорстко контролювалися відповідними партійними органами.

Слід зазначити і вагомий внесок О.А. Парасунька у розробку проблеми становища робітників. Його праця «Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90 годы XIX в.)» побачила світ у 1963 р. На початку дослідження подається змістовний історіографічний аналіз досліджуваної теми. На основі великої кількості архівних джерел було ґрунтовно досліджено становище робітничого класу, розвиток його руху в Україні у другій половині XIX ст. Висвітлено питання виникнення і діяльності соціал-демократичних організацій. У зазначений період робітничий клас зростав чисельно, збільшувалась кількість постійних робітників, виникав контингент спадкових пролетарів. Одним із джерел формування робітничого класу стали сім'ї самих робітників на відміну від попередніх часів. Остаточний і повний відрив робітників від землі, концентрація пролетаріату в промислових центрах значною мірою сприяли формуванню його класової свідомості. Загалом на 1891 р. в обробній промисловості України, за неповними даними офіційної фабрично-заводської статистики, кількість робітників на підприємствах, узятих на облік, становила 146,9 тис. осіб. Ускладнювалася галузева структура робітничого класу. На першому місці, як і в попередні десятиріччя, перебував великий загін робітників цукрової промисловості, який налічував понад 79 тис. осіб. Усі робітники тут були зайняті на підприємствах заводського типу. У 80–90-х рр. XIX ст. швидко виріс новий великий загін робітників-металістів і машинобудівників, другий за чисельністю серед індустріального пролетаріату України, — понад 22,5 тис. осіб. Серед металістів абсолютну більшість становили робітники, зайняті на підприємствах фабрично-заводського типу. Робітники, які були задіяні у виробництві будівельних матеріалів, були третіми за чисельністю серед промислових робітників України — понад 10,8 тис. осіб.¹⁶ Слід відзначити, що істориків вдалося висвітлити не стільки матеріальне становище робітників, скільки їх кількісні показники.

Має науковий інтерес для всебічного аналізу досліджуваної нами проблеми і колективна праця Ф.Є.Лося, І.О.Гуржія, Й.Т.Щербини та О.І.Лугової «Історія робітничого класу Української РСР, Т.І» (К., 1967). В окремому її розділі під назвою «Становище робітничого класу» охарактеризовано умови праці робітників різних галузей виробництва, простежено обсяги їх заробітної плати, умови проживання та наявність побутових зручностей, травма-

тизм робітників і їх медичне обслуговування, обсяги штрафів, які стягувалися з них підприємцями та ін. І хоча роботу написано цілком і повністю у відповідності до пануючої у ті часи ідеології про нещадну експлуатацію найманих робітників приватним капіталом, все ж автори вимушені були констатувати: «У 90-х роках заробітна плата кваліфікованих робітників на деяких металургійних заводах була досить висока. Зокрема, на Брянському заводі в Катеринославі середній заробіток за даними буржуазного економіста Є.Рогозіна, становив 34 крб. 60 коп. на місяць, а майстрові (кваліфіковані робітники) одержували від 30 до 90 крб. на місяць, чорнороби взимку 70 коп., а літом від 80 коп. до 1 крб. на день. Приблизно такий же рівень заробітної плати був і на Гданцівському металургійному заводі. Проте зростання заробітної плати набагато відставало від продуктивності праці, що яскраво видно з даних по Південно-Дніпровському заводу. В 1889–1890 рр. – 2724 крб. на рік. За цей же період середній річний заробіток штатного робітника виріс з 1 крб. 77 коп. до 1 крб. 85 коп. на день, а поденного так і залишився на рівні 1 крб. 9 коп. на день»¹⁷.

Значна увага вчених приділялась і дослідженню добробуту українського селянства. За радянських часів найбільше у цій царині було здійснено М.Н. Лещенком. Хоча його праці і присвячені переважно класовій боротьбі селян, та все ж з їх сторінок можна простежити зміни у добробуті українського селянства¹⁸.

Досить складним і суперечливим процесам первісного нагромадження капіталу в Україні присвячене цікава й ґрунтовна монографія І.С. Слабєєва «З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.)» (К., 1964)¹⁹. У цій праці історик простежив еволюцію виникнення та розвитку чумацтва в Україні, показав вплив поширення чумацької торгівлі на розширення сфери споживання широких верств населення, відтворив розширення залізничної мережі та річкового транспорту на території українських земель та відобразив вплив цих процесів на розвиток внутрішнього ринку та добробут широких верств населення.

Окремо слід сказати про монографію О.І. Лугової «Сільсько-господарський пролетаріат півдня України в період капіталізму» (К., 1965). Завдяки залученню широкого кола джерел на яскравому

історичному тлі дослідниці вдалося охарактеризувати соціальний склад, форми найму, обсяги заробітної плати, умови праці та величину робочого часу й умови проживання сільськогосподарських робітників України у другій половині XIX – на початку XX ст.²⁰

Варто згадати про монографічне дослідження Ю.П. Лаврова «Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895–1904)» (К., 1970). І хоча ця праця у цілому присвячена багатогранній боротьбі робітників металургійних підприємств за свої економічні та політичні права, та все ж з її сторінок можемо почерпнути свідчення про умови праці, обсяги і форми заробітної плати та матеріальне становище металургів²¹.

Висвітлює проблему і підручник В.О. Голобуцького «Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період» (К., 1970). З його сторінок дізнаємося про головні тенденції розвитку соціально-економічних процесів в Україні. І хоча тут факти підібрані тенденційно, однак робота написана доступно для широкого загалу читачів мовою на високому академічному рівні²².

Істотний внесок у розробку досліджуваної нами проблеми здійснив відомий український історик В.Г. Сарбей. Будучи професійним фахівцем періоду історії України XIX – початку XX ст., він у своїх монографіях, підручниках, наукових статтях, та розділах у колективних працях, досліджуючи передусім політичну історію України, обов'язково звертав увагу на стан добробуту її населення. Так, приміром, у 9-му томі видання «Україна крізь віки», який вийшов під назвою «Національне відродження України» за авторством В.Г.Сарбея, справедливо відзначається, що «...земства в Україні (там, де вони діяли з 1864 р.) відіграли значну роль у піднесенні добробуту, рівня освіти, національної свідомості населення. Це добре видно, як порівняти Лівобережжя з Правобережжям, де ці показники були нижчими. Адже земства тут виникли аж 1911 р., бо до того царизм не давав дозволу на їх заснування, боячись, щоб вони не потрапили під вплив польсько-шляхетського руху»²³.

При здійсненні у цілому досить критичного аналізу аграрної реформи П. Столипіна та її впливу на добробут широких верств населення, В.Г. Сарбей вказував, що «...і все-таки саме в Україні (насамперед, Правобережній і Південній), де було багато заможних господарів, сільське населення найспокійніше виходило з

общин. На хутори і відруби виселилось 226 тис. господарств, що становило майже половину їхньої загальної кількості. Це сприяло розвиткові капіталізму на селі, зростанню товарності господарства, ширшому застосуванню машин і добрив²⁴.

У колективних працях «Хроника рабочего движения на Украине (1861–1899)» (К., 1991) та «Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917)» (К., 1987) показано боротьбу робітників за покращання свого добробуту. Завдяки цим роботам можна простежити, як відбувалися зміни в умовах праці та економічному забезпеченню робітників. Ці документальні праці допомагають усвідомити, що покращання добробуту робітників відбувалося не безболісно, а у жорсткій боротьбі за свої економічні і політичні права²⁵.

Соціально-культурній сфері життя робітників присвячене дослідження В.І.Кізченко «Культурный облик пролетариата Украины в период империализма» (К., 1990). У праці розглянуто доступні для робітників у той період засоби культурного розвитку: загальноосвітні і професійно-технічні навчальні заклади для дітей робітників, різні заклади позашкільної освіти й культурно-просвітницької роботи (вечірні та недільні класи, курси і школи, бібліотеки-читальні, народні читання й науково-популярні лекції, художня самодіяльність). Крім того, авторкою проаналізовано урядову політику в галузі освіти робітників, наводяться конкретні факти щодо фінансування культурної сфери робітників.

У колективній праці С.В. Кульчицького, В.Ф. Верстюка, О.В. Головка, В.М. Даниленка, В.С. Коваля, Н.А. Шип та ін. «Нариси з історії українського національного руху» (К., 1994) охарактеризовано стан освіти в Україні, вирішення питання про статус української мови, розвиток політичної ситуації тощо²⁶.

Серед яскравої плеяди сучасних дослідників слід виділити роботи Н.А. Шип. Так, у ґрунтовній науковій монографії «Інтеллігенція на Україні (XIX в.)» (К., 1991) дослідниці вдалося побудувати цікаву розповідь про витоки формування інтелігенції в Україні, її соціальний склад, правовий статус та добробут.²⁷ У розвідці «Київська духовна академія - центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України» автор висвітлює проблеми утримання викладачів цієї установи, фінансування їх наукових відряджень, обсяги й умови прийому абітурієнтів, умови проживання

і добробут учнівської молоді та ін.²⁸ Справжньою перлиною наукової творчості дослідниці стала монографія «Київська духовна академія в культурно-освітнянському просторі України (1818-1919)» (К., 2010). Використовуючи широкий інструментарій наукового пошуку та нові джерела їй вдалося побудувати цікаву розповідь про роль цього навчального закладу в піднесенні освітнього потенціалу населення українських земель у ХІХ – на початку ХХ ст.²⁹ Особливу цінність мають наведені дані про соціально-правове становище викладачів і студентів академії та рівень їх матеріального добробуту.

Багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР» (у 26 т.), в створенні якого брали участь учені Інституту історії України, як узагальнююча праця допомагає розібратися у тогочасній економічній ситуації, залучити дані про умови праці робітників, зайнятість населення, кількість закладів освіти тощо. Головною цінністю цього видання є те, що в кожному з томів поряд з висвітленням історії конкретної області чи міста України в окремих підрозділах розглядаються питання соціально-економічного становища регіону в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У монографічному дослідженні Т.І. Лазанської «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.)» (К., 1999) чи не уперше у вітчизняній історіографії ґрунтовно простежено історичний процес виникнення та розвитку класу підприємців. Визначено головні джерела походження підприємців, характер їх економічної діяльності та ін. Особливо цінними є наведені дані про матеріальний стан та життєвий рівень представників підприємництва³⁰.

Важливе значення для опрацювання проблеми добробуту населення м. Києва в минулому має «Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях ХVІІ ст. — 2000 р.: Т. І. Кн. 2.» (К., 2009)³¹. З його допомогою можна від слідкувати необхідні видання з соціально-економічної тематики історії Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Монографічне дослідження відомих українських істориків О.П. Реєнта та О.В. Сердюка «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.)» (К., 2011) дає можливість багатогранно аналізувати проблему добробуту тогочасного суспільства. Так, спочатку автори проаналізували землеволодіння

в Україні після селянської реформи 1861 р. і справедливо відзначили, що «замість того, щоб серйозно аналізувати ситуацію на ринку та економічну політику урядових кіл, історики зосереджують зусилля на критиці високих цін на продукти харчування для міських споживачів. У відриву від реалій світового ринку вони не помічають того, що насправді ціни були низькими, і що це було вигідно найперше підприємницькій буржуазії. Завдяки цьому остання могла виплачувати робітникам і службовцям замалу заробітну плату і не піклуватися надто про раціоналізацію виробництва. Ще гіршими були наслідки для села, оскільки низький рівень цін на продукти землеробства і тваринництва гальмував перехід сільського господарства на рейки інтенсивного розвитку, підвищення добробуту більшості населення України. На жаль, ця тенденція в нашій історіографії зберігається до сьогоднішнього дня»³².

На думку вчених скупка за безцінь перекупниками у селян урожаю та продуктів тваринництва призводила до їх зубожіння і не давала можливості хоч якось раціоналізувати господарства за рахунок запровадження техніки чи агрокультурних заходів. Більше того, засилля посередників в аграрній сфері постійно призводило до монополізації ринків сільськогосподарської продукції, а це, за нашим переконанням, можна вважати однією з рис первісного нагромадження капіталу, котре цілком відповідало тій історичній епосі. Отже, вплинути на процеси ціноутворення на ринках закупівель, а тим більше здійснити цінову реформу, про яку автори згадують на початку роботи³³, правляча верхівка не мала ні змоги, ні бажання.

Надзвичайно повільні зміни у сфері землеволодіння не давали можливості розвивати дрібнотоварне сільськогосподарське виробництво, що в свою чергу призводило до аграрного перенаселення країни та зростання соціальної напруги. Автори вказують, що «за сорок років після реформи 1861 р. сільське населення збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31%»³⁴. Разом з тим, у пореформену добу дворяни втратили значну частину своїх земель, а сумарні володіння селян потроху збільшувалися.

За переконанням авторів пореформена доба характеризується значним зростанням посівних площ з величезним переважанням хлібних культур. Останнє визначалося природно-кліматичними

умовами, історичними традиціями народу та пристосуванням рільництва до експорту зерна на світовий ринок. На початку ХХ ст. зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав для відгодівлі домашньої худоби, посилювався відхід від застарілого трипільля до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві України.

Аналізуючи роль українських волів, як головного засобу гужового транспорту у розвитку сільського господарства, дослідники констатують, що «надзвичайно високою була працездатність волів сірої степової породи, які могли працювати по 10–12 годин щоденно і перевозити у парній запряжці до 100–120 пуд. вантажу»³⁵. Досліджуючи продовольчі ресурси України і світу, автори відзначають, що країни Західної Європи за високої врожайності зерна продовжували завозити пшеницю та продукти її переробки у величезних кількостях з інших континентів. «Останнє зайвий раз свідчить про високий життєвий рівень населення цих країн, його фінансові можливості»³⁶. Здійснивши кропіткий аналіз внутрішнього споживання збіжжя, урожайності хлібних культур та вмісту клейковини у пшеницях України та ряду країн світу, дослідники дійшли закономірного висновку, що «...борошно з української пшениці за своїми якостями і властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку»³⁷. При аналізі ресурсів тваринництва історики зазначають, що в реальній дійсності вони стихійно спрямовувалися в русло екстенсивного розвитку зернового землеробства з подальшим виснаженням ґрунтів. За цих обставин ціни на м'ясні продукти на головних споживчих ринках Російської імперії підвищилися за 1902–1911 рр. в оптовому продажі на 50%, а в роздрібному – на 65%³⁸.

Досліджуючи цукрові ресурси України і країн світу, автори ретельно аналізують як динаміку його виробництва, так і обсяги побутового споживання. На їх думку зростання споживання цукру в Україні стримувалося передусім високими цінами на нього, що було наслідком фіскальної політики царського уряду та деяких інших причин. Разом з тим, дослідники стверджують, що «із розвитком й удосконаленням техніки цукрового виробництва в Україні ціни на солодкий продукт потроху знижувалися, проте залишалися дуже високими порівняно з експортними, навіть без урахування акцизу»³⁹. Заслугове схвалення здійснене авторами

кропітке вивчення динаміки споживання алкогольних напоїв. Загалом автори зі щемом у серці шкодують нашого безталанного українського селянина, котрий під тиском урядових податків, недолугої фінансової системи, оточений монополістами-перекупниками та іншими негативними умовами, все ж таки з останніх сил прагнув налаштувати своє господарство на ринкові рейки шляхом підвищення його товаризації, щоб досягти більш високого рівня добробуту.

Не менш цінною для всебічного висвітлення проблем добробуту населення України на початку ХХ ст. є фундаментальна праця вищезгаданих авторів «Перша світова війна і Україна» (К., 2004). Головною заслугою цієї книги є те, що вона є першим у вітчизняній історіографії виданням про Велику війну, яке присвячене не бойовим діям, військовим операціям і битвам на українських землях, а виявленню ролі та значення економічного потенціалу України в межах Російської імперії в роки війни. Особливе місце відведено впливу війни на суспільні процеси в Наддніпрянській Україні, відтворенню загальної картини політичного, соціально-економічного, етноконфесійного, ідеологічного та культурного життя українського народу в період воєнного лихоліття. Книга написана на великій джерельній базі – архівні документи, матеріали преси, численні офіційні й статистичні збірники, різноманітні вісники тогочасних державних і громадських організацій, а також історичні праці з порушеної теми за останні 90 років. Історичну та інформаційну цінність монографії підвищують різноманітні таблиці, які суттєво доповнюють авторський текст і допомагають читачеві розібратися з інформацією. Найбільш фундаментальними й цінними у монографії є розділи про промисловість і сільське господарство України у роки війни⁴⁰.

Участь профспілок у боротьбі за покращання добробуту населення України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. всебічно розкрито в колективній праці «Нариси історії професійних спілок України» (К., 2002). Зі сторінок цього видання дізнаємося, що як безпечні умови праці, так й оптимальний робочий день та достойна заробітна плата здобувалися найманими робітниками у жорстокій боротьбі між працею та капіталом, а ключову роль у ній відігравали саме професійні союзи робітників⁴¹.

Важливу роль у ґрунтовному дослідженні добробуту жителів України у ХІХ – на початку ХХ ст. мають праці О.М. Доніка. Так, у монографії «Родина Терещенків в історії доброчинності» (К., 2004) досліджено доброчинну діяльність представників цієї відомої української родини підприємців-поміщиків. Особливу увагу автором приділено висвітленню їхньої діяльності як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. Також розглянуто меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини Терещенків, показано їхній вагомий внесок у культурну й духовну спадщину України. З'ясовано суспільні та моральні чинники тогочасної епохи, що спонукали Терещенків як представників підприємницького класу до широкої доброчинної й меценатської діяльності⁴². Зі сторінок цієї книги ми переконуємося, що розвиток доброчинної справи значною мірою сприяв покращанню добробуту населення.

Не менш цікавою є наступна праця цього історика «Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.)» (К., 2008). Ця монографія присвячена основним аспектам формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у ХІХ ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою й професійною організацією. На її сторінках ретельно проаналізовано форми й основні напрямки купецького підприємництва, визначено етнічно-релігійну структуру купецтва України, з'ясовано динаміку його чисельності протягом вказаного періоду, участь в органах міського самоврядування та інших об'єднаннях. Значну увагу приділено соціокультурному виміру діяльності купецької верстви та показано її роль в економічному й громадському житті України в ХІХ ст. Особлива цінність цієї книги полягає в тому, що вона надає дані про матеріальне становище представників купецького стану в Україні⁴³.

Істотне значення для вивчення проблеми добробуту має фундаментальне дослідження В.С. Шандри «Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття» (К., 2005). У монографії розглядається історія генерал-губернаторств, заснованих в українських губерніях Російської імперії – Малоросійського (1802–1856), Новоросійського та Бессарабського (1822–1874) і Київського

(1832–1914). Простежується, як за однакової форми врядування з тотожними функціями, з децентралізацією й концентрацією владних повноважень генерал-губернаторів здійснювалося управління набутими територіями. З'ясовуються методи й засоби інтеграції у складі імперії історичних регіонів з геополітичними, етносоціальними та господарськими відмінностями. Розглядаються шляхи усунення локальних особливостей у законодавстві, управлінні, соціальних структурах, формах землеволодіння, темпи модернізації і, як наслідок, асиміляції та акультурації місцевого населення. Особливу цінність становлять свідчення про грошове утримання чиновників імперської адміністрації, їх матеріальний стан, робочий час та умови праці⁴⁴.

Важливий аспект життєвого рівня населення розкрито в монографії Н.О. Шапошнікової «Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917рр.)» (К., 2002). У цій роботі дослідницею комплексно висвітлено продовольче становище в Україні під час Першої світової війни. На її думку напередодні і в період війни Україна була одним із головних світових виробників і експортерів хліба, цукру та продуктів тваринництва. Потужні виробничі можливості українських губерній забезпечували продовольством військо і населення міст та промислових регіонів Російської імперії. Однак, на третьому році війни урядові кола віддали остаточну перевагу адміністративним методам регулювання ринку продуктів. Новий курс економічної політики царського уряду, який знайшов втілення у продовольчій розвертці міністра землеробства О.О. Ріткіха, був викликаний обставинами війни, відповідав традиціям Російської імперії та мисленню більшої частини правлячої верхівки. Виникненню продовольчої кризи в роки війни сприяли помилки в урядовій політиці. Майже виключне пристосування економіки до потреб армії призвело до катастрофічного зменшення виробництва сільськогосподарських машин і товарів народного споживання, згорання традиційного обміну між містом і селом. Як наслідок, рівень товарності сільськогосподарських культур, особливо хлібних, різко знизився, що загострило продовольчу кризу. Вирішальну роль у виникненні і загостренні продовольчої кризи зіграли такі об'єктивні чинники, як довготривалість війни, транспортна криза, загальний занепад народного господарства. Проте, за переконанням

дослідниці, не зважаючи на нестачу продуктів харчування та високі ціни на них в роки війни, немає жодних підстав характеризувати продовольче становище в Україні напередодні Лютневої революції 1917 р. як продовольчу катастрофу і початок голоду⁴⁵.

Істотний науковий інтерес для вивчення різних аспектів добробуту представників міської спільноти українських земель в імперії Романових представляє і книга О.Л. Вільшанської «Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості» (К., 2009). У цій монографії досліджено особливості повсякденного життя мешканців міст України кінця XIX – початку XX ст. Проаналізовано соціокультурні явища, які призвели до змін у повсякденні городян в зазначений період. Зокрема розглянуто роль технічних винаходів, що впроваджувалися у побут, а також вплив моди та реклами на спосіб життя пересічних городян. Особливу увагу приділено висвітленню українських національних рис у здебільшого зденационалізованому та європеїзованому міському повсякденні. Показано, як саме національні особливості виявлялися в облаштуванні житла, одязі та харчуванні міського населення⁴⁶.

Узагальнюючи вищенаведений матеріал у якості висновку нашого дослідження слід відмітити:

1. Представники радянської історичної науки торкаючись у своїх працях проблеми добробуту широких верств населення підросійської України в другій половині XIX – на початку XX ст. одностайно акцентували увагу на важкому матеріальному становищі трудящих мас. Тим самим вони обґрунтовували постулат пануючої у ті часи марксистсько-ленінської ідеології про те, що разом із розвитком капіталізму який вступав в імперіалістичну стадію розвитку, відбувалось неминуче абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату. Така тенденція висвітлення радянськими істориками матеріального становища робітників і селян мала на меті здійснення наукового обґрунтування неминучості зростання класової боротьби яка закономірно увінчалась «Великою Жовтневою соціалістичною революцією». Проте, навіть радянські дослідники в своїх роботах змушені були констатувати факт про досить високе матеріальне утримання висококваліфікованих робітників та представників інтелігенції і представників вільних професій.

2. Разом з набуттям Україною незалежності вітчизняні історики у своїх наукових працях все більше переосмислюють творчі підходи своїх дореволюційних попередників та авторів радянської доби прагнучи більш об'єктивно підходити до аналізу матеріального становища та добробуту мешканців українських земель у досліджуваній період. Однак, в ряді робіт відчувається вплив радянської історіографічної спадщини, що проявляється в продовженні застосування марксистської методології стосовно аналізу соціально-економічних процесів.

3. Сучасні українські історики при здійсненні аналізу добробуту жителів України в другій половині XIX – на початку XX ст. прагнучи максимально об'єктивно висвітлити соціально-економічні процеси все більше звертаються до найновіших концепцій сучасного світового гуманітарного знання. Така тенденція дає можливість розглядати соціально-економічні процеси в регіоні в контексті розвитку ринкових відносин у масштабах світового господарства в цілому.

¹ Николай Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. – Спб, 1893. – С. XV.

² <http://www.strana-oz.ru>

³ Там же.

⁴ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. Под ред. В.С.Жекулина. – Л.:Гидрометиздат, 1990. – С.254.

⁵ Там же. – С.256–257.

⁶ <http://vidgolos.com/118108-totalna-bilshist-ukrayinciv-pokrashhenya-zhittya.html>

⁷ Андрієнко Л. Про кількісні параметри визначення бідності в Україні//Збірник наукових праць. Міжнародна економіка. – К: ICE MB НАНУ, 2002. – Вип.35. – С.127.

⁸ Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ України, 2008. — 383с.

⁹ Молчанов В.Б. Теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст.// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2011. – Вип. XVIII. – С.411 – 438.

¹⁰ Экономическая энциклопедия. Политическая экономия/А.М.Румянцев – М.:Сов.энц-я,1980. – С.238.

¹¹ <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/07/29/293290/>

¹² Девізна політика – один з методів дії держави на рух курсу національної валюти шляхом прямої купівлі-продажу іноземної валюти. З метою підвищення курсу своєї валюти центральний банк держави продає іноземну валюту і купує свою національну, штучно збільшуючи попит на неї на валютних ринках. Купівля іноземної валюти збільшує пропозицію національної валюти і знижує її курс. Головною умовою проведення девізної політики є наявність в країні значних валютних резервів. Впливаючи на попит і пропозицію валюти, держава тимчасово згладжує коливання валютного курсу, але не може усунути стихійну його основу і затримати знецінення валюти при розладі платіжного балансу і посиленні інфляції. Різновидом девізної політики є валютна інтервенція, яка відрізняється більшими масштабами і коротким періодом застосування.

¹³ Власенко В.Е. Денежная реформа в России 1895-1898 гг. - К.: Изд-во Ак. наук УССР, 1949. - 217 с.

¹⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – 204 С.

¹⁵ Його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. – К., 1968. – 188с.

¹⁶ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX века). – К.: АН УССР, 1963. – 576 с.

¹⁷ Історія робітничого класу Української РСР. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1967 – С.150.

¹⁸ Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. - 229 с.; Його ж. Сторіччя падіння кріпосного права. – К.: Рад-ка Укр., 1961. – 48 с.; Його ж. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К.: Вид-во політ. літ-ри Укр., 1968. – 204 с.; Лещенко М.Н., Михайлик О.Г. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. – К.: Наук. д-ка, 1970. – 304 с.; Лещенко М.Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої Російської революції (До 70-річчя революції 1905–1907 рр. у Росії). – К.: Знання, 1975. – 48 с.; Його ж. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К.: Наук. д-ка, 1977. – 360 с.

¹⁹ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К.: Наук. думка, 1964. – 140 с.

²⁰ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К.: Наук. д-ка, 1965. – 190 с.

²¹ Лавров Ю.П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895–1904). – К.: Наук. д-ка, 1970. – 192 с.

²² Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. Навч. посіб. для студ. економіч. спец. вузів. – К.; Рад. шк., 1970. – 298 с.

²³ Сарбей В.Г. Національне відродження України. Україна кризь віки. – Т.9. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 164.

²⁴ Там само – С.288.

²⁵ Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917): Справ. / Сост. О. А. Белоцкая и др. ; отв. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1987. – 375 с.; Хроника рабочего движения на Украине(1861-1899) / Сост.:Т.И.Лазанская и др., Отв.ред.А.Ф. Овсиенко. - К: Наук. д-ка, 1991. – 148 с.

²⁶ Шип Н.А. Нариси з історії українського національного руху. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1994. – 190 с.

²⁷ Ї ж. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Ист.-социал. очерк. – К.: Наук. д-ка, 1991. – 172 с.

²⁸ Ї ж. Київська духовна академія - центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України в XIX – на початку XX ст.// УДЖ, – №2, 1999. – С.71 – 78.

²⁹ Ї ж. Н.А. Київська духовна акаднмія в культурно-освітянському просторі України (1818-1919). – К, 2010. – 436 с.

³⁰ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр. 1999. – 282 с.

³¹ Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях XVII ст.—2000 р. / Ред. кол. В.А. Смолій, О.І. Гуржій, Л.Є. Дем'янова, Н.А. Дехтярьова, С.В. Кульчицький, Л.Я. Муха: Т. І. Кн. 2. — К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – 2009. – 199 с.

³² Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.). - К.: Ін-тут іст. Укр. НАН Укр., 2011. - С.26 – 27.

³³ Там же – С.6.

³⁴ Там же – С.31.

³⁵ Там же – С.66.

³⁶ Там же – С.100.

³⁷ Там же – С.130.

³⁸ Там же – С.131.

³⁹ Там же – С.152.

⁴⁰ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.

⁴¹ Нариси історії професійних спілок України/Федер. проф-к Укр. гол. ред. О.М. Стоян; кер. авт. кол-ву О.П. Реєнт. – К., 2002. – 732 с.

⁴² Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2004. – 314 с.

⁴³ Його ж. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2008. – 271 с.

⁴⁴ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2005. – 427 с.

⁴⁵ Шапошнікова Н.О.Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2002. – 173 с., 1 табл.

⁴⁶ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2009. – 172 с.